
TOMÀS MARTÍNEZ

**NOTES SOBRE LA DIFUSIÓ DE LES
OBRES DE NICOLAU TREVET
A CATALUNYA: LA TRADUCCIÓ
DE LES *TRAGÈDIES* DE SÈNECA I
ELS COMENTARIS DE TREVET¹**

Les traduccions medievals s'han considerat ben sovint com una simple mostra de la difusió de les obres de certs autors a les nostres terres, una difusió –cal dir– que afavoria que determinats lletraferits locals en fessen un ús singular, d'aquest material, en diverses circumstàncies. Dins aquesta mateixa línia conceptual, hom tendeix a donar preferència al sistema de traducció emprat, a esbrinar el grau de "literalitat" del producte. Potser hem d'anar una mica més lluny. Ens recordava Jordi Rubió (1979: 67) la importància de trobar la font concreta d'un passatge o d'una idea per tal d'avaluar després, en la seua justa mesura, «el procés d'infantament al qual la suggestió dona origen». En altres paraules: si no descobrim la *suggestió* exacta, original, amb prou feines aconseguirem determinar la vàlua del treball posterior. En una traducció, concretament, no arribarem a saber si les glosses, els comentaris, els afegitons i les informacions de tot tipus que hi apareixen cal assignar-los a la lucidesa del traductor o a la d'un intermediari moltes vegades ignorat (un traductor romànic anterior, un comentarista llatí). El mateix podem dir de qualsevol fragment plagiat en una altra obra. La citació erudita, la font concreta, no ha d'ésser mai, doncs, un objectiu final, sinó un primer pas segur –com una bona edició crítica– cap a la interpretació i qualificació dels nostres textos. El que intente explicar en aquestes pàgines és justament una falsa suggestió: que a la versió catalana medieval de les *Tragèdies* de Sèneca se li han atorgat adjectius que estrictament no li corresponen, i això perquè s'ha valorat la traducció des del text de Sèneca, no des de la font original.

(1) Presente en aquest article un breu avenç de les principals conclusions que sobre el tema de les fonts i de l'original llatí de la versió catalana de les *Tragèdies* de Sèneca he exposat en un capítol de la meua tesi doctoral (*La traducció catalana medieval de les Tragèdies de Sèneca. Estudi i edició*, València 1992), que gaudí, en les primeres passes, d'una ajuda de la Institució Valenciana d'Estudis i Investigació. Actualment l'edició es troba en premsa a la col·lecció "Els Nostres Clàssics", de l'editorial Barcino.

1. INTRODUCCIÓ

Des de molt aviat Sèneca s'havia considerat a casa nostra un autor moral, gràcies a un manlleu evident d'aspectes concrets de la seua filosofia. S'havia cristianitzat o, millor, l'havien cristianitzat. Per què? Tot i que resumir-ho en poques ratlles pot resultar una feina poc convenient i enutjosa, crec que hem de partir i basar-nos en el concepte d'interioritat senequià, refugi i meditació que apropen l'home assenyat al savi conseller. En aquesta funció de savi conseller, i no d'altra manera, es mostrava Sèneca als seus diàlegs, a la seua correspondència amb Lucili, i també, posteriorment, al pseudo-epistolari Sèneca-sant Pau; aquestes obres reflectien, doncs, allò que l'home medieval pensava i sabia del filòsof antic. Com que fet i fet parlar *interiorment* podia traduir-se per parlar amb la consciència interna, amb Déu,² hom acceptà sense cap reserva que, de Sèneca, se'n podien traure valuoses doctrines, moltes ja pertinentment vessades en aquells florilegis i taules que tant circulaven en el món cultural d'aleshores. I és que hem d'esperar gairebé fins al segle XIV perquè hi haja un cert interès per obtenir obres senceres de Sèneca. El canvi, qualitatiu fonamentalment, em sembla d'enorme importància, perquè implica, per exemple, que Antoni Canals haja de traduir tot un tractat com el *De providentia* en comptes de retallar d'ací d'allà, de buscar sentències, autoritats, textos imposants. Tanmateix, durant els darrers anys d'aquest segle encara perviuen a casa nostra obres com la *Tabulatio* de Mannelli, un aplec de sentències extretes de les obres –pròpies i apòcrifes– de Sèneca. Som, doncs, en un moment ideològicament conflictiu, on es barregen els desitjos de continuar amb el Sèneca moral, fragmentari i una incipient temptativa de mostrar les obres *in extenso*. El fet ens resultarà particularment bàsic a l'hora d'explicar allò que ocorre amb la nostra obra, perquè les *Tragèdies* catalanes participen d'aquest doble vessant i justament en la mateixa època, en el pas del segle XIV al XV.

És evident que també les *Tragèdies* s'intentaren associar d'hora a l'esperit sentenciós de la resta de l'obra, almenys segons la valoració que hom en feia. Aviat gairebé perderen la seua vàlua literària i ben sovint passaren, esmicolades, a formar part de *Florilegia* o de *Proverbia* (Brugnoli 1960: 138-52); evidentment restaren desproveïdes de qualsevol consideració dramàtica, ja al segle XIII (Pastore-Stocchi 1964: 15). Tanmateix al segle següent hi ha una difusió major del text sencer,³ molt probablement –cal insistir-hi– perquè contenia una quantitat enorme i interessantíssima de material mitològic, però essencialment perquè un dominicà anglès, Nicolau Trevet, en féu, al voltant del 1316, la més important exegesi medieval de l'obra i sens dubte la més coneguda i difosa.⁴ El comentari, tot escolàstic, no aporta grans novetats.⁵ Trevet ho havia realitzat per encàrrec del cardenal di Prato, a qui resultava massa complexa i poc entenedora la paraula original. No oblidem ara, a més, dues dades a tenir en compte quant a l'activitat de l'anglès: que redactà també un comentari a Titus Livi⁶ i que ben aviat romangué a Avinyó.

(2) Sobre aquestes qüestions podeu consultar, entre d'altres, A. Traina (1974: passim) i A. Guillemin (1957: 271-72).

(3) Per a seguir la transmissió textual de les *Tragèdies* són fonamentals els treballs de G. Brugnoli (1957: 201-87) i de R.H. Philp (1968: 150-79). Per a la Península Ibèrica, són molt útils encara les pàgines que hi dedica N.G. Round (1974-1979: 187-227).

(4) L'estudi de la difusió del text de Trevet s'ha limitat fonamentalment a l'àmbit italià, a causa de l'article d'E. Franceschini (1938: 1-105) i de R. Weiss (1948: 261-65).

(5) Ja ho diu E. Franceschini (1938: 40): «Trevet soltanto il maestro di grammatica che spiega un testo ai suoi scolari e d'altro non si preoccupa». La consulta d'aquest i d'altre material bibliogràfic italià ha estat possible gràcies a l'amabilitat de Loreto Busquets, a qui regracieu.

(6) És aquell que féu servir Bersuire per a la seua versió francesa de Livi, aquella a partir de la qual se n'elaborà la catalana i la castellana (C. Wittlin 1983: 89 i ss; i 1963-1968: 277-315).

(7) Vegeu M. de Riquer (1934: 66). Per a un estat de la qüestió remetem a T. Martínez (1985: 150-56).

(8) Vegeu el que diu: «En el cèlebre cor del segon acte de la *Medea*, per exemple, sempre que s'esmenta una constel·lació, s'intercala la seva explicació. Aquests comentaris no fan la impressió d'ésser fills de l'erudició de l'autor català; més aviat diríeu que inclou en la seva versió les glosses marginals o interlineals d'un text que segueix fidelment» J. Rubió i Balaguer (1984: 223). Si el traductor s'havia de basar en notes marginals a l'hora de fer comentaris d'aquesta mena, ¿com hi havia d'introduir *motu proprio* un text de Boccaccio? Valga açò com una primera nota crítica sobre el tema, i per a les afirmacions que hi faig posteriorment.

(9) «¿No podria explicar-se la diferència per l'original seguit pel traductor?» (Rubió i Balaguer 1984: 224).

(10) Cite els textos de Trevet a través de les següents edicions, indicant-n'hi la pàgina i, si cal, la ratlla:

Argumentis: ed. Franceschini (1938: 35-39).

Thyestes: ed. Franceschini (1938b).

Agamemnon: ed. Meloni (1961).

Troades: ed. Palma (1977).

Hercules furens: ed. Ussani (1959).

Per a la resta del text, use la lligó del ms. S.II.8 de la Biblioteca d'El Escorial.

Les referències a l'obra de Sèneca són fetes seguint l'edició de L. Herrmann a la col·lecció «Les Belles Lettres», 2 vols, París 1982 (rep.).

No cal dir que per al text català segueix la meua pròpia edició citada.

Situant-nos més en el tema del present article, cal advertir d'antuvi que la versió catalana de les tragèdies senequianes —vuit, ja que manquen l'*Octavia* i l'*Hercules Oeteus*— presenta una dificultat que ja assenyalava Antoni Rubió (1917-1918: 63) en un treball fonamental sobre el període en qüestió: una substancial diferència d'estil entre un grup format per l'*Hercules Furens*, *Oedipus*, *Hippolytus*, *Thebais* i *Agamemnon*, i un altre per *Medea*, *Thyestes* i *Troades*; les primeres, amb glosses, explicacions de tipus moral i mitològic, i una prosa monòtona i pesant; la resta, amb un estil més polit i sense excessius comentaris. A més a més hom insistia en la importància del fet que *Medea* acabés amb un afegitó extret del *Genealogie deorum* de Boccaccio, que semblava una precoç manifestació de la influència italiana en les lletres catalanes.⁷ Al meu parer el doctor Jordi Rubió donà l'opinió més lúcida quant a les diferències entre ambdós grups (tragèdies «explicades» o «comentades» i tragèdies «traduïdes», respectivament) quan manifestà que els pocs comentaris de les tragèdies més arrodonides (les «traduïdes») podrien ésser simplement la traducció de notes del mateix manuscrit llatí⁸ i quan avançà la hipòtesi que les profundes diferències entre els textos catalans devien presentar-se ja en la base mateixa, en el text llatí que hom féu servir.⁹ Si a aquesta interpretació afegim la probabilitat d'una dependència, suggerida per K. Blüher (1983: 128), de les nostres tragèdies als comentaris de Trevet, potser tinguem els elements centrals de tot el que segueix.

2. LES TRAGÈDIES “COMENTADES” I L'EXÈGESI DE TREVET

És clar que en parlar de les relacions de les tragèdies catalanes amb glosses i comentaris aliens a Sèneca hom es referia més concretament al contingut de les tragèdies «comentades», és a dir, aquelles que són farcides d'explicacions i de notes que no pertanyen a l'obra del filòsof cordovès, i no tant a les «traduïdes», que se suposaven les autèntiques hereves del text clàssic, amb alguna llicència pròpia dels traductors medievals, com ara alguna nota —marginal o no— mitològica, uns escadussers afegitons que volien facilitar-ne la lectura, les típiques expressions multinominals, etc. Fet i fet a les primeres pàgines de la versió, on es desenrotllen breument, en forma d'introducció, els arguments de les deu tragèdies, i abans de la traducció de cadascuna, ja comprovem que estem llegint Trevet.¹⁰ L'argument de l'*Hipòlit*, per exemple, fa així:

Quarte tragedie, que, secundum ordinem libri quem habui, est de Hypolito, loco argumenti premittendum est quod Hypolitus filius erat Thesei ex regina Amazonum nomine Antiope. Quem Phedra noverca, uxor Thesei, adamavit; qui, dum recusaret cognoscere eam, accusatus est a noverca falso quod voluit eam opprimere vi; super quo pater Theseus indignatus misit illum in exilium. Qui cum currum suum ageret iuxta mare, equi territi marino monstro precipitaverunt currum et ipsum inter saxa inter que dilaceratus est et mortuus. Phedra vero, hoc audito, ex dolore seipsam interfecit. Et continet hec tragedia VI actus, quorum primus est Hypoliti hortantis et disponentis socios ad venandum; secundus est Phedre experimentis nutrici affectum suum et nutricis consilium dantis; tercius est quomodo crimen impositum est Hyppolito innocenti; quartus accusatio eius est apud patrem; quintus annunciatio mortis Hypoliti; sextus est planctus Thesei et dolor Phedre se ipsam interficientis. (ed. Franceschini, pp. 36-37).

La quarta tragèdia és de Ypòlit. En la qual devem pressupondre que Ypòlit era ffill de Teseu e Antíopa, reyna de les amazones. Lo qual Ypòlit Ffedra, madastra sua, muller de Teseu, amà ffort, e, com Ypòlit no volgués consentir en cometre adulteri ab la dita Ffedra, madastra sua, ffon falsament acusat per ella, ço és que Ypòlit la volia forçar de peccar ab ell; de què lo pare Teseu, indignat, exellà Ypòlit de tota sa terra. E com Ypòlit anàs en lo exili e ffos prop la mar, los cavalls qui portaven lo carro, espantant-se de la maravella de la mar, derrocaren lo carro entre les roques qui eren prop la mar, entre les quals Ypòlit fon mort e especejat. E quant Fedra hach hoït açò, de la gran dolor que concebé matà ssi matexa. (Arg. 85-100)

A partir d'aquesta primera comparació ja deduïm que el traductor omet qüestions tan poc agradables per al seu gust com el tipus de metre usat o la divisió en cants i capítols, que el dominicà tenia molta cura a especificar. Hi verifiquem de bell antuvi, doncs, l'eliminació d'allò que no és bàsicament argument o narració de fets.

Tanmateix les relacions de dependència entre textos es demostren millor a través de la comunitat d'errors. Quan en l'argument de la primera tragèdia, l'*Hercules furens*, llegim:

Altres dien que, Èrcules absent, sos fills cometeren adulteri ab lur mare Mègera; Èrcules retornat e sabuda la malvestat de aquells, ocís-los, de què, indignada, fon convertida en ca, segons posa Ovidi en lo setèn libre «Mathamafoseos» (Arg. 35-40).

De seguida ens adonem que el text confon Mègara amb Mera, el ca d'Icari, protagonista de la història que comenta Ovidi. També Trevet confon els noms:

Tamen alii dicunt quod, Hercule absente, filii sui prostituerunt matrem; unde Hercules rediens iratus interfecit eos; super quo indignata Megera et irata

in virum, conversa est in canem. Unde VII Methamorphoseon dicitur: et quos Mera novo latratu terruit urbes, quamvis aliqui, ut credo, minus bene, hoc ponant de Hecuba uxore Priami (ed. Franceschini, p. 35).

Resta evident ara que el traductor català no sols ha seguit el contingut del model llatí, sinó també que ha calcat determinades estructures (els participis, per exemple).

Com podem suposar no és l'únic cas d'error comú. Línies més avall, en referir-se a les noves noces de Claudi, el text català diu: «pres per moller Agripina, segona muller sua, la qual era estada muller de son germà» (Arg. 255-257). Evidentment Agripina era neboda de Claudi, no pas cunyada, com indica –també– Trevet: *Agrippinam uxorem fratris sui sibi nuptialiter copulasset* (ed. Franceschini p. 39).

Fóra molt raonable pensar en el fet que el traductor aprofités una introducció a les tragèdies, inexistent en l'obra de Sèneca, si en tingués una a l'abast. I sembla que no sols tenia al davant un còdex llatí amb material suficient per a fer-hi una introducció amb els arguments de les deu tragèdies, sinó per a quelcom més. Ho comprovem ara en les tragèdies catalanes que Rubió anomenava «explicades» o «comentades», que segueixen la mateixa mecànica que usava el nostre traductor en les pàgines inicials, quan aprofitava Trevet. Així, no hi llegirem cap referència a la mètrica o a les figures retòriques utilitzades per Sèneca en determinat vers, i poques a les divisions internes. De tal manera que:

Carmen nonum, quod scribitur metro pindarico dimetro anapestico, continet planctum super furia Herculis. Et dividitur in duas, quia primo plangit furiam Herculis; secundo convertens sermonem ad filios interfectos plangit eos, ibi: non vos. Circa primum notandum quod, ut dictum est, carmen chori exprimit iudicia et vota vulgi, que non solum sunt varia, sed quandoque invicem opposita. Quam varietatem exprimens in hoc carmine, primo plangit Herculem optando ut ad se redeat; secundo quasi mutando votum optat ut sic maneat, ibi: vel potius; tercio ut de commisso dolens se ipsum puniat et affligat, ibi: nunc Herculeis. Circa primum duo facit, quia primo omnia numina invitat et precipue solem ad plangendum Herculem; secundo optat ei sanam mentem, ibi: solvite (Trevet, *Hercules*, 147, 1-14)

es redueix a:

En aquest novèn vers se conté lo plant de la fúria d'Èrcules. E primerament ell sollicita e mou tots los déus, especialment lo Sol, e complany Èrcules e la terra fèrtil e fructífera (Her. 2261-64).

Resulta difícil demostrar una dependència textual amb aquest tipus de fragments. El panorama canvia totalment, però, quan ens endinsem en l'obra, en l'assumpte.

Aquest altre exemple podria esdevenir prototip d'allò que hom realitza al llarg de nombroses planes de la versió de les tragèdies «comentades»:

hoc enim solum nomen relictum est michi, quia nomen coniugis per adulteria Iovis videtur periisse. Unde subdit: vidua, id est ego viduata, deserui Iovem alienum, id est alienatum, semper a me ac templa summi etheris, id est celum, in quo tamquam in templo solebam coli, pulsaque, id est et ego depulsa, celo locum dedi pelicibus, id est concubinis Iovis, qui deberet esse coniux meus; tellus colenda est michi, id est inhabitanda; pelices celum tenent (Trevet, *Hercules*, 7, 3-8).

aquest nom és solament a mi romàs, per ço que per diverses adulteris de Júpiter he perdut lo nom de muller, per tant com a viduada e ffembra abandonada. E Júpiter, per tots temps de mi alienat, encara abandona lo temple del sobiran cel, ço és a dir, en lo cel en lo qual com a propi temple yo solia ésser adorada. E yo, foragitada, doní loch en lo cel a les concubines de Júpiter, lo qual devia ésser mon marit. La terra deu ésser habitada de mi, e les concubines nen lo çel! (Her. 56-66).

Tot comparant els versos de Sèneca, els comentaris de Trevet i la nostra versió, hom pot comprovar que el text català segueix fidelment Trevet. També en els errors. En un moment determinat Sèneca es refereix a la vall de Tria, a l'Àtica, quan diu: *quae Thriasiis/uallibus amnis rapida currens/ uerberat unda* (Hip. vv. 5-7). El dominicà ja no ho interpreta així: *que, scilicet saxa, verberat unda rapida Tyasis amnis, id est fluminis (...) currens vallibus*. I el català el segueix: "les pedres fferides del riu Tiazo, lo qual corre lauger per les sues valls" (Hip. 43-45). Per obra i gràcia del comentarista anglès i del seu traductor una vall es converteix en un riu, i a més, *lauger*.

Evidentment, en seguir Trevet, el nostre text reflecteix moltes característiques pròpies del seu estil i de la seua manera de treballar, tota la mecànica del típic comentari escolàstic, i també la manca d'un domini absolut de les històries i de la geografia mitològica.¹¹ Tanmateix l'exegesi trevetiana era més assequible a l'autor del trasllat –i més pròxima a la seua mentalitat i sensibilitat– que no pas l'obra clàssica, com resta palès.

Altres vegades és el mateix traductor qui erra, independentment del model. Açò ocorre en Her. 859, quan hom situa el Termodont, un riu d'Àsia Menor, a Sicília; o en Her. 106-108, on el traductor comenta que les set Plèiades foren forçades per Júpiter "Lo terc exemple, en l'altra part, Aclàntides, co són .VII. filles de Aclant, ab les quals Júpiter adulterà", sense fer cas de les correctes paraules de Trevet: *Tercium exemplum est de filiabus Athlantis, quarum tres, scilicet Mayan, que pulcherrima erat, et Electram et Taigeten, Iupiter oppressit* (*Hercules*, 8, 15-18).

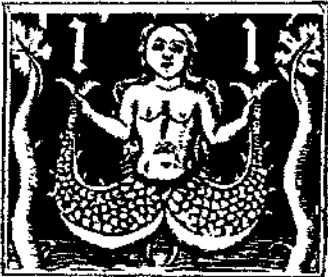
Finalment, en alguna ocasió hi ha una descontextualització tan gran del text de Trevet, que si no coneguéssem ja la dependència que hi existeix, podríem equivocar la font:

(11) Per a valorar el treball de Trevet són suficients les paraules –taxatives– de Franceschini (1938b: IX): «Nicola Trevet non capì Seneca; il suo commento è uno dei più tipici e più genuini prodotti della cultura scolastica medievale: il grande tragico latino vi è glossato con lo stesso spirito, gli stessi intendimenti, la stessa imperturbabile monotonia con cui erano già stati commentati dal dotto domenicano inglese libri dell'antico Testamento o il *De consolatione philosophiae* di Boezio». Això mateix opina V. Fabris (1953: 498-509).

sicut narrat Girardus in descriptione Wallie, quia quidam somnians per tres noctes monitus est quod adiret fontem sancti Bernaci et ibi sub lapide inveniret thesaurum magnum; qui credens sompniis tociens sub eadem forma repetitis adiit predictum fontem et elevato lapide, quem iuxta sompnum invenit in fonte, momordit eum serpens, qui sub lapide latebat, et mortuus est, sicque per sompnum pessime deceptus fuis (Trevet, Hercules, 149, 6-13).

Certament a les vegades véu en somnpi que sots una çerta pedra havia gran tresor, e, llevant la pedra, trobà un gran serpent, la qual lo mordé e prestament morí (Her. 2279-82)

El mateix succeeix quan en un moment determinat el traductor es permet la llicència de fer una referència del tipus: "O Teseu, yo deman que les armes preses per a major coratge –diu dos vegades– soptosament e presta dóna-les-me" (Her. 2566-69), que sols entenem a partir de Trevet: *O Theseu, flagito arma, arma subtracta redde michi propere (Hercules, 166, 13)*. El responsable de la versió potser hauria pogut afegir-hi *arma* per tal de facilitar la feina al lector. Dubte, però, que, en termes generals, tingués la motivació necessària per a fer-ho, si més no en les tragèdies «comentades». O possiblement, en lloc de manca de motivació, hàgem de parlar de desconfiança en la seua capacitat d'interpretar correctament el model o d'inseguretat a l'hora de manprendre'n la traducció.

3. LES TRAGÈDIES "TRADUÏDES" I EL TEXT DE SÈNECA

De bell antuvi ens és permès de plantejar la possibilitat que les introduccions argumentals de cadascuna de les tres tragèdies (*Medea*, *Thyestes* i *Troades*), per molt «traduïdes» que siguen i per moltes diferències que mantinguen amb les altres, segueixen el text trevetià. Efectivament, tal com succeeix a las «comentades», aquestes també depenen de Trevet. Però la traducció de l'argument que hom fa a la introducció general –allò que he anomenat *Arguments*, per tal de diferenciar-ho de la resta de les vuit obres vinculades a Sèneca– i aquesta altra que llegim ara és bastant diferent:

Medea 18-33: E com venguessen a la terra del rey Creon, volent lo dit Creon que Jàson prengués sa filla per muller, per nom Creusa, manà que Medea, per rahó de sos malefficis –la qual era gran nigromàntica–, ffos lliurada a mort; mas a supplicació del dit Jàson, la pena de la mort ffon mudada en exili. E com la dita Medea hagués obtingut espay de hun dia per exir del regne del dit Creon, dins aquest dia ella tramès huna camisa a Creusa, ffilla de Creon, novella esposa de Jàson, la qual camisa era salpiscada de verí, maleficiada ab encantacions; e com la dita Creusa tractàs e desplegàs la dita camisa que li era tramesa, soptosament isqué hun gran foch de la dita camisa, lo qual cremà Creusa e Creon, pare seu, ab tot lo palau reyal.

Trevet, ed. Franceschini, p. 38: *Creon autem rex volens filiam suam tradere Iasoni, Medeam ob maleficia sua iussit occidi set, interveniente Iasone, commutata est mors in exilium. Medea, obtentis inductis exilii ad spatium unius diei, misit Creuse filie Creontis iam desponsate Iasoni pallam quandam veneno tinctam et carminibus sacratam; quam dum tractaret Creusa, accensus de ea ignis Creusam cum patre et palacio regio cunsumpsit.*

Arguments 194-208: E com Jàson passàs per la terra de Creon rey, veent Creon la victòria que Jàson havia hañda del vellor d'or, volent-li dar sa ffilla appellada Creusa, manà que Medea, axí com a maleyta ffetillera, per sos malefficis morís; veent acò Jàson, obtengué ab pregàries sues que la pena de mort li ffos convertida en exili. E com Medea hagués obtingut de Creon espay de un dia ans de anar en lo exili, tramès en aquell espay a Creusa, esposa de Jàson, una alcandora tenyida ab sanch de diverses bísties verinoses la qual vestís Creusa lo dia de ses noces; e com Creusa desplegàs la dita alcandora per veure quina era, soptosament de aquella isqué foch molt poderós qui cremà Creusa e son pare Creon ab tot son palays.

Tenint al davant aquestes proves textuais, crec que ningú no pot dubtar que els dos fragments catalans tenen una mateixa font però dos diversos responsables.¹²

Ja dins del desenrotllament de *Thyestes*, *Troades* i *Medea* comprovem que el traductor segueix bàsicament el text de Sèneca, amb algun afegitò mitològic, fonamentalment. Així, a Sèneca *Vidit infandas domus/Odrysia mensas* (*Thyestes*, vv. 272-73), la versió catalana agrega una mena de nota:

Odrisia veé les sues cases abominables: Pandíon, rey de Atenes, donà la sua filla Prognés per muller a Tereu, rey de Tràcia. Tereus corrompé Ffilomena, germana de Prognés; per tal que la dita Ffilomena no u pogués dexallar, taillà-li la lengua. E com la dita Prognés ho hagués conegut, matà son propri ffill e de Tereu e donà'l a menjar al pare. E aquest Tereu ffon de la casa de la Odrisia (Thy. 568-76)

(12) Voluntàriament he optat per prescindir aquí de referències a l'autor de la traducció, encara que segueisc pensant en més d'un autor. L'estudi introductori a la meua edició ja citada té un capítol dedicat al tema, les conclusions del qual matisen aquelles altres que donava, amb la bibliografia pertinent, al meu treball citat en nota 7, pp.150-157.

Efectivament, Pandíon, en senyal d'amistat i d'aliança, havia donat la seua filla Procne per muller a Tereu, el qual, tanmateix, s'enamorà de la seua cunyada Filomela i la violà; Procne s'hi venjà tot immolant Itis, fill seu. La història mitològica és, doncs, rigorosament certa, i molt coneguda. En aquestes circumstàncies resulta ben difícil d'esbrinar si el traductor s'ha basat en alguna font concreta. El mateix Trevet, per no dir més, comenta en *nota* la mateixa història:

Nota quod Pandion rex Atheniensium filiam suam Prognem dedit Thereo regi Tracie, qui erat de stirpe Ocrisii, regis Tracie; Thereus vero incestavit Philomenam sororem Prognis et ne eloqui posset facinus linguam eius abscidit; quo cognito Prognis soror eius filium Terei et suum occidit et patri escas apposuit. Unde hoc sibi exemplum proponens Atreus dicit: Vidit domus Otrisia, id est Tereus, de domo Otrisii (Trevet, Thyestes, 29, 25-32).

No és l'únic cas d'explicació de relats mitològics. A partir de Sèneca *Iamdudum sonet / fatalis Ide, iudicis diri domus* (Troades, vv. 65-66), l'autor del trasllat fa dir a Hècuba:

Ressone ab vostres plants e sospirs e crits aquella silva dita Idea, en la qual los déus donaven les respostes dels fets esdevenidors, car la dita ylla és casa de Paris, jutge cruel, per qui ffon destroyda la dita ciutat de Troya. Car com en la dita illa estiguessen tres deesses, ço és, Juno, Pal·las e Venus, deessa d'amor, e ffos qüestió entre elles qual era la pus bella (e açò per un pom d'aur lo qual gità la deessa dita Discòrdia dins una ffont dient: "Sia donat a la pus bella"), elegiren per jutge lo dit Paris, qui, mogut per amor carnal, jutjà lo dit pom anà a Venus axí com a pus bella. De la qual cosa, irada na Juno, perseguí Paris ensemps ab los troyans ffinis a llur total destrucció (Tro. 239-54).

Qui busque textos on el nostre autor pogué trobar les causes i les conseqüències del judici de Paris, potser se les haurà amb una quantitat considerable de material bibliogràfic. Al capdavant no val la pena d'esmerçar energies tan ingènuament... També el dominicà anglès reportà el succés!

Sonet, id est plancibus vestris resonet, iamdudum Yde, id est silva illa fatalis in qua scilicet fata, id est responsa deorum, dantur, Yde dico existens domus, id est habitacio, diri iudicis, scilicet Paridis -Paris enim multum frequentavit silvam illam et ideo quasi domus et habitacio erat sibi in illa- qui dicitur dirus iudex quia cum in illa silva sederent tres dee ad fontem quendam, scilicet Iuno, Pallas et Venus, dea discordie pomum aureum in fontem proiecit dicens: "Detur pulciori", cumque certarent cui deberetur pomum, elegerunt iudicem Paridem qui Veneri tamquam pulciori dedit, ob quod iudicium Iuno crudelissime persecuta est Paridem et omnes Troianos (Trevet, Troades, 9, 25-36).

Podem pensar, a partir d'aquests exemples, que Trevet també és present en aquest grup de tragèdies «traduïdes», si més no en petita dosi? Pot ser que ens hi haja passat desapercebut aquest fet perquè els fragments s'hagen encastat perfectament al cos central de la traducció? Hi ha motius per a contestar afirmativament. Vegem-hi una referència a Tritó:

Tritonum ab alto cecinit hymenaeum chorus (Sèneca, *Troades* v. 202; traducció de L. Herrmann: *le chœur des Tritons entonne le chant d'hyménée*).

aquell peix de molt gran quantitat appellat Triton, qui té en lo cap hun corn molt sonerós, hac cantat lo cant nupcial, de les noçes de Polixena, la qual devia ésser muller de Axil·les en la vida e vol que faca ab ell noces en la mort. E lo dit cant és estat sonat ab un esturment dit corus (Tro. 503-09).

Triton, *id est piscis vel pocius monstrum marinum habens cornu sonorum (et ideo dicitur tibicen Neptuni)*, cecinit hymeneum, *id est carmen nupcial, quia scilicet Polixene, que nupsisse debuerat viva Achilli vivo, mac-tanda erat tamquam nuptura mortua Achilli mortuo*, ab alto choro, *id est alte sonante. Est autem chorus nomen cuiusdam instrumenti musici et ponitur hic pro instrumento illius Tritonis* (Trevet, *Troades*, 17, 14-20).

Sembla que la nota trevetiana ha passat a un estil directe català sense que hom se n'apercebés. Altres errors ara sí que són perfectament explicables, des del text de Trevet. Així, la solució catalana "O lassa, e on ne va aquesta multitut de corsos morts que-m aparexen?" (Me. 2225-26), que podfem assignar a una incorrecta interpretació del traductor, atès l'original senequià: *Quonam ista tendit turba Furiarum impotens* (v. 958), resulta que és una traducció correcta de Trevet: *Quonam ista impotens turba funerum, id est mortuorum apparentium mihi, tendit?* (f. 136 va.). Hem de remetre, doncs, al dominicà anglès: aquell *funerum* pot explicar-se ara perfectament, per una confusió grafemàtica amb *furiarum*.

De la mateixa manera, la versió catalana segueix Trevet quan confon Retea, un promontori de la Tròade, amb un riu (Tro. 2347; Trevet: *uada Rethea fluctu levi*, *id est fluvius ille Retheus dictus*, *Troades* 78, 13-14). O quan creu que Hemos, un munt de Tràcia, és un riu de Macedònia (Me. 1465; Trevet: *Hemus, id est flumen Macedonie*, f. 129 rb.). No farfem bé d'avaluar negativament diversos fragments de les tragèdies «traduïdes» que depenen del comentarista i no del traductor, com quan la vall de Tessàlia dita Flegras, allà on nasqueren els Gegants, esdevé directament un gegant:

E per ventura sí seria aparellada via e carrera per los companys de Ffelegeo, qui ffon jagant qui fféu una gran carrera o escala ffins al cel (Thy. 1467-70).

Numquid alta via struitur per hostes Phlegeos, id est per socios Phlegre gigantes qui construxerunt viam de montibus ad celum (Trevet, *Thyestes* 65, 11-14)

o quan confon Menelau amb Agamèmnon:

E per rahó de una ciutat dita [Crises] ffon sembrada divisió e guerra entre dos reys, co és, entre Axil·les e Menalau, car, com Menalau passàs per una ylla dita Lésbon pres una dona dita Criseda e ocupà la ciutat Crises (Tro. 566-71).

Iacet Crise, scilicet civitas, causa litis regibus, scilicet Menelao et Achilli. Menelaus enim transiens per Lesbos insulam rapuit Criseidem et occupavit Crisen civitatem (Trevet, *Troades*, 20, 2-4).

Tothom coneix la història d'Enòmau, que es negava a casar la seua filla Hipodàmia amb algun dels seus nombrosos pretendents; per tal de complir tal propòsit, els feia competir en una cursa de carros, on, amb l'ajuda de Zeus, sempre aconseguia matar-los. L'únic que el guanyà fou Pèlops, gràcies als esforços de l'enamorada Hipodàmia, qui subornà l'auriga Mirtil. Doncs bé, resulta que al nostre text Mirtil esdevé auriga d'Hipodàmia, ja que és ella mateixa qui mena el carro durant la cursa:

Un hom qui era principal del carro en lo qual anava Ypodàmia, filla del rey Ohene, e era dit per nom Mirtolus, aquest ffon enganat per Pèlope, ffill de Tàntalus. Car com lo dit Mirtolus fos carrater de la dita Ypodomia, la qual, a consell de son pare menàs molts dels parcos en lo carro, qui's movia molt espaxadament, ffon vençuda per lo dit Pèlope, e lo dit Mirtolus, enganat, morí, confiant massa en ssi mateix. E la mar de llavós encà ffon dita mar Mirtònia (Thy. 329-38).

Evidentment la confusió no prové de Sèneca, que diu: *Proditus occidit / deceptor domini Myrtilus et fide / uectus qua tulerat nobile reddidit / mutato pelagus nomine* (*Thyestes*, vv. 139-42), sinó del comentarista Trevet:

De Pelope filio Tantali qui decepit Mirtilum, qui fuit auriga Ypodamie filie Oenemai regis Elidis, que cum multis procos instinctu patris curru velocissimo necaret, tandem Pelops filius Tantali eam devicit decepto Mirtilo auriga eius, pactione eiusdem, quia promiserat illam ei Pelops si vinceret, propter quod ipse Mirtilus ab Oenemao rege in mare precipitatus est. Unde dicit: Mirtilus, scilicet auriga, deceptor domine, scilicet Ypodamie, proditus occidit, id est mortuus est, et vectus, scilicet ad precipitium, fide, id est merito fidei, quam tulerat reddidit pelagus nobile, nomine mutato, quia scilicet ab eo dictum est mare illud mare Mirtoum (Thyestes, 19, 17-29).

Altres vegades un error de la versió catalana pot explicar-se correctament per una mala puntuació de la lliçó trevetiana, no pas de la senequiana. Com ara: «axí com la mar alta e somoguda ffrir les ymatges de marbre qui estan sobre la mar dita Brúcio e com lo vent dit Sil-la ressona e les ones batent-se la una ab l'altra ffructifiquen les concavitats de la mar» (Thy. 1092-96), prové amb tota seguretat de Trevet: *cum ex alto ponto feriente Chorum Brucium, id est multitudinem saxorum marmoreorum prominencium in mari ad modum chori, Scilla resonat pulsatis cavernis, scilicet per allisionem undarum (Thyestes 50, 15-18)*. Ocorre que el nostre traductor sembla que ha puntuat *in mari, ad modum chori Scilla*, i aleshores ha interpretat que Escil-la és un vent, en comptes del conegut monstre marí. Debades cercaríem la solució en Sèneca: *iuuat, iuuat rapuisse fraternum caput, / artus iuuat secuisse et arcano patrem / spoliasse sacro, iuuat in exitium senis / armasse natas (Thyestes vv. 911-14)*.

Els fragments d'aquestes tragèdies que tenen quelcom a veure amb el treball del dominicà anglès són bàsicament de contingut mitològic, però no sols. Alguna vegada s'escolen explicacions d'altra mena en parlaments o en soliloquis:

Quid precer uobis? Precor / his digna sacris aequora; hoc classi accidat / toti Pelasgae, ratibus hoc mille accidat / meae precabor, cum uehar, quicquid rati (Sèneca, Troades, vv. 1005-08).

E què us desijaré, que mitigats los déus ab tan sutze e leig sacrifici? Prech Déu que hajats les mars dignes als presents sacrificis, en guisa que, com vos ne tornarets, hajats tempestat cruel e fforts tempestat. Tot quant ahoraré a la nau qui-m portarà, prech Déu que vinga sobre lo navili dels grechs, sobre los millers de les naus qui són açí; car així com haoraré que la nau on iré se obra per mig e yo ensemps ab tots los de la nau neguem, axí prech Déu que tots los navilis dels grechs se'n entren dins la pregonea de la mar, en abís, e null temps apareguen (Tro. 2100-12).

Quid precer vobis?, scilicet qui tam maculato sacrificio placatis deos. Precor equora digna hiis sacris, id est ut habeatis mare tale redeundo quale dignum est talibus sacris, scilicet tempestuosum et infestum. Quicquid rati mee cum uehar, scilicet vobiscum captiva, precabor, hoc accidat toti classi Pelasge, id est Grece, hoc accidat mille ratibus, quia scilicet rati mee precabor ut submergatur, quia malo mori quam vivere captiva in terra aliena, et hoc precer ut eveniat toti classi Pelasge, scilicet ut submergatur (Trevet, Troades, 71, 25-33).

Tal com hi apareixen els exemples, hom podria pensar que el traductor en aquestes tres tragèdies adopta un sistema semblant a aquell que hem observat a l'altre grup, a les «comentades». De cap manera. La dependència al text de Trevet és ocasional, ja que fonamentalment s'hi tradueix Sèneca, amb alguna explicació o comentari extret de l'exegesi trevetiana, que amb moltes probabilitats l'autor del trasllat es limitava a

copiar del manuscrit llatí que hi feia servir. Un manuscrit, cal dir, que versemblantment contenia notes interlineals i marginals, algunes fins i tot esquinçades. D'aquesta manera, per exemple, el català «aquell hom appellat Dèlon se'n portà del temple lo Palladi, co és, la ymatge de Pal·ladis» (Tro. 185-86), podria explicar-se a partir d'un text de Trevet corruptut, retallat: (...) *Dyomedes qui socius erat Ulixis quando de nocte, interfectis> Dolon <et Reso qui erant vigiles,> intravit arcem Troie et rapuit Palladium, id est ymaginem Palladis (Troades 7, 16-18)*. I parle de notes marginals perquè no he trobat cap error que pugui explicar-se *sols* per una lectura parcial de Sèneca, ço que fa pensar que les tragèdies llatines omplien ben bé la caixa central i que, lògicament, en principi no presentaven cap problema de lectura. Una altra raó, en forma de pregunta, a favor de l'explicació proposada: ¿per què hom havia d'agafar *sols* uns fragments de Trevet –i alguns francament innecessaris i intranscendents– i no una gran part dels comentaris, sobretot mitològics? També cal recordar finalment que algunes vegades l'afegitó no prové directament del text de Trevet, sinó d'un fragment traduït anteriorment, que en un moment determinat recorda el traductor:

Molt me ajuda a cometre majors mals la mort que fiu de mon propri germà, trocejant los membres seus per co que detengué's mon pare, qui detràs mi e Jàson venia. Molt me dóna audàcia lo ffurt que ffiu despullant la terra de mon pare del vellor d'aur, lo qual vellor d'aur era secret, sagrat. Ajuda'm la mort de Pèlias, les filles del qual, a consell meu, li tragueren tota la sanch del cors per rejuvenir-lo, e, enganades per mi, mataren-lo (Me. 2132-41).

És a dir, a *Troades*, *Thyestes* i *Medea* no sovintegen les addicions i declaracions alienes a Sèneca, una gran part de les quals –inclosos els errors– són preses dels comentaris de Trevet. Cal destacar a més l'habilitat amb què s'encasten textos i comentaris, de tal manera que la determinació d'uns i d'altres ben sovint resulta difícil d'aconseguir.

4. UNA TRAGÈDIA PARTICULAR: L'AGAMÈMNON

Posats a desfer idees preconcebudes, cal dir que no podem de cap manera incloure l'*Agamemnon* en el grup de tragèdies «comentades». Aquell grup és format –ja ho sabem– per versions més o menys completes dels comentaris de Trevet a l'*Hercules furens*, *Thebais*, *Hippolytus* i *Oedipus*. L'*Agamemnon*, però, segueix fidelment Sèneca

i sols hi afegeix algun comentari aïllat que podem retrobar al text del dominicà anglès:

Equidem et iugales filiae memini faces et generum Achillem: praestitit matri fidem (Sèneca, vv. 158-59)

Aytambé-m remembre de les noçes mortals de la mia ffilla Epigènia e de mon genre Axil·les, de què mon marit donà la fe a mi, mare sua, e puy la fféu sacrifficar a Diana, per recobrar lo bon vent que los navilis dels grechs havien perduts (Ag. 302-06).

Ubi nota quod Agamenon ex Clitemestra filiam habuit nomine Effigeniam quam, ut redimeret prosperitatem ventorum de insula Aulide in litus Troianum, vaticinio Calcantis oportuit immolare Diane. Misit ergo Agamenon Ulixem ad uxorem Clitemestram, rogans ut mitteret ei filiam suam Effigeniam, quia daturus erat eam Achilli uxorem. Facta ergo fide matri super hoc, tradidit eam Ulixi; quam Agamenon, ad se adductam, immolavit Diane. Unde dicit: equidem memini et iugales, id est matrimoniales, faces, id est nuptias, filie, scilicet Effigenie, et generum Achillem prestitit, scilicet Agamenon, fidem matri, scilicet michi (Trevet, *Agamemnon*, 20, 6-17).

Tanmateix allò que més destaca en aquesta tragèdia és com el traductor sap combinar Sèneca amb el comentari trevetià –siga del tipus que siga– sense que el lector se n'adone:

Caeca est temeritas quae petit casum ducem (Sèneca, v. 145)

Cega és la presumpció qui pren la fortuna per guia (Ag. 267-68)

Ceca est temeritas, id est excecata presumptio, sequi casum ducem (Trevet, *Ag. 17, 21-22*).

I és que ben sovint els fragments de Trevet no són considerats comentaris a Sèneca, sinó gairebé text propi:

Causa natalis tui, Aegisthe, uenit (Sèneca, vv. 48-49)

la causa de la nativitat tua és venguda, car per co és nat, que auicesses a ton cosin germà Agamènon (Ag. 143-45).

venit causa natalis tui, scilicet mors Agamenonis. *Quasi dicat: ideo natus es ut Agamenonem occidas* (Trevet, Ag. 10, 2-4).

Haig de confessar que si no hagués estat pels precedents de les altres tragèdies, potser hauria assignat al traductor la redacció d'aquests fragments tal com els llegim. Allò que no prové del text llatí –ni de l'original clàssic ni del comentari medieval, si més no– és una forta dosi de moralitat, que surt en algun moment:

(...) féu lo celerat ab cara sacrilega denant les arres de Diana, axí com si la esposàs nuçialment ab marit. Gran error ne vench a Calcas bisbe com hóf la resposta de la sua veu e viu que los focs tornaren atràs (Ag. 318-22).

(...) *stetit ad aras ore sacrilego pater quasi nuptialis! Horruit Calchas suae responsa uocis et recedentes focos.* (Sèneca, vv. 166-68).

Sembla que la feina del traductor haja estat passar al català simplement allò que tenia al davant i afegir-hi una mica de personalitat pròpia.

5. ALGUNES CONCLUSIONS

Com he comentat al principi, pel que fa al model seguit pel traductor, tot el que hi havia era una intuïció de Blüher a partir d'uns treballs de Franceschini sobre els comentaris escolàstics de Nicolau Trevet. Aquesta intuïció m'ha portat a descobrir que, si bé al darrere de les tragèdies *Hercules furens*, *Oedipus*, *Hippolytus* i *Thebais* hi ha més text de Trevet que no pas de Sèneca, també a *Thyestes*, *Troades*, *Medea* i *Agamemnon* el traductor aprofita les paraules del comentarista anglès, encara que molt ocasionalment. En un cas es tradueix a partir de Trevet; en l'altre, de Sèneca. Per això mateix d'ara endavant caldria bandejar les inadequades denominacions «tragèdies traduïdes» i «tragèdies comentades», perquè absolutament totes les tragèdies catalanes són «traduïdes». L'únic que canvia és el model que hom segueix.

Fins i tot el famós afegitó del *Genealogie deorum* de Boccaccio al final de la *Medea*, celebrat per la crítica per ser una de les primeres manifestacions del coneixement de l'escriptor a casa nostra, potser es tracte sols del trasllat d'unes pàgines contingudes ja al mateix manuscrit llatí que serví de model a la versió catalana. Fet i fet totes les citacions del text català (Bocc. *Gen.*; Isid. *Ety.*; Ov. *Met.*; Sal. *Cat.*; Sen. *Brev.*; Stat. *Theb.*) són presents ja al text de Trevet,¹³ llevat de tres: dues d'Isidor, que fan referència al bubó (Her. 1575) i al teix (Her. 1580), i la del *Genealogie* de Boccaccio (lib. IV,

(13) Les citacions d'Arg. 40 i 83 a Franceschini (1938) 35, 41-43 i 36, 26; les de The. 27 i 91, a Franceschini (1938) 36, 26, i f. 50r.; les d'Her. 237, 625, 640, 869 i 2747 a *Hercules*, ed. Ussani (1959), 16,2 / 33,2 / 34,2 / 45,12 / 174,21.

cap. XII), sobre la mort de Medea. Atesa la poca innovació del nostre traductor pel que fa a les fonts, crec que la hipòtesi és més que raonable. Al capdavant, circularen durant aquella època còdexs amb els comentaris de Trevet i referències a Boccaccio o postil·les de Petrarca (Franceschini 1938: 67-68, 90). També resulta ingenu pensar que l'autor de la versió aprofités un petit bocí de tot el saborós àpat mitològic proposat per l'italià.

TOMÁS MARTÍNEZ
Universitat Jaume I. Castelló de la Plana

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- BLÜHER, K. (1983) *Séneca en España. Investigaciones sobre la recepción de Séneca en España desde el siglo XIII hasta el siglo XVII*, Madrid, Gredos.
- BRUGNOLI, G. (1957) "La tradizione manoscritta di Seneca tragico alla luce delle testimonianze medioevali", *Atti della Accademia Nazionale dei Lincei. Classe di Scienze morali, storiche e filologiche*, Memorie 1957, ser. VIII, vol. VIII, 3, pp. 201-87.
- (1960) "Le tragedie di Seneca nei Florilegi medioevali", *Studi Medievali*, ser. 3, fas. 1, pp. 138-52.
- FABRIS, V. (1953) "Il commento di Nicola Trevet all'"Hercules Furens" di Seneca", *Aevum* 27, pp. 498-509.
- FRANCESCHINI, E. (1938) "Glosse e commenti medievali a Seneca tragico", dins el seu *Studi e note di filologia latina medievale*, Milà, "Vita e pensiero", pp. 1-105.
- (1938b) *Il commento di Nicola Trevet al Tieste di Seneca*, Milà, Società Editrice "Vita e pensiero" (Orbis Romanus. Biblioteca di testi medievali XI).
- GUILLEMIN, A. (1957) "Sénèque, second fondateur de la prose latine", *Rev. Étud. Lat.* 35, pp. 265-84.
- MARTÍNEZ, T. (1985) "Sobre l'autoria de la traducció catalana de les *Tragèdies* de Sèneca", *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes XI* (Miscel·lània A.M. Badia i Margarit 3), pp. 135-56.
- MELONI, P. (1961) *Nicolai Treveti expositio L. Annaei Senecae Agamemnonis*, Sàsser, Università di Cagliari, Facoltà di Lettere e di Magisterio, 3.
- PALMA, M. (1977) *Nicola Trevet. Commento alle "Troades" di Seneca*, Roma, Edizioni di Storia e Letteratura.
- PASTORE-STOCCHI, M. (1964) "Un chapitre d'histoire littéraire aux XIVe et XVe siècles:

- 'Seneca poeta tragicus"', dins J. JACQUOT, *Les tragédies de Sénèque et le théâtre de la Renaissance*, París, pp. 11-36.
- PHILP, R.H. (1968) "The manuscript tradition of Seneca's Tragedies", *The Classical Quarterly* 18, pp. 150-79.
- RIQUER, M. de (1934) *L'Humanisme català*, Barcelona, Barcino.
- ROUND, N.G. (1974-1979) "Las traducciones medievales, catalanas y castellanas de las *Tragedias* de Séneca", *Anuario de Estudios Medievales* IX, pp. 187-227.
- RUBIÓ I BALAGUER, J. (1979) *De l'Edat mitjana al Renaixement. Figures literàries de Catalunya i València*, Barcelona, Teide.
- (1984) *Història de la literatura catalana I (Obres de Jordi Rubió i Balaguer I)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- RUBIÓ I LLUCH, A. (1917-1918) "Joan I humanista i el primer període de l'humanisme català", *Estudis Universitaris Catalans* 10, pp. 1-117.
- TRAINA, A. (1974) *Lo stile drammatico del filosofo Seneca*, Bolonya, Pàtron.
- USSANI, Jr., V., (1959) *Nicolai Treveti expositio Herculis Furentis*, Roma, Edizioni dell'Ateneo.
- WEISS, R. (1948) "Notes on the popularity of the writings of Nicholas Trevet, O.P., in Italy during the first half of the fourteenth century", *Dominican Studies* 1, pp. 261-65.
- WITTLIN, C. (1963-1968) "La traducció catalana anònima de les *Històries romanes* I-VII de Titus Livi", *Estudis Romànics* 13, pp. 277-315.
- ed. (1983) *Décadas de Tito Livio*, Barcelona, Puvill.

